

УДК:341:222.5:342.7 (477):343.4

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.88.4.10>

ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОВОГО СТАТУСУ КУЛЬТУРНИХ ПАМ'ЯТОК ПІД ЧАС РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ

Калинюк Н.М.,

*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент ЗВО кафедри педагогіки вищої школи
та суспільних дисциплін,
Тернопільський національний медичний університет
ім. І.Я. Горбачевського МОЗ України
ORCID: 0000-0002-1613-835X
e-mail: kalunyknm@tdmu.edu.ua
ResearcherID: HNJ-4493-2023
Scopus Author ID: 57226237819*

Мельникова К.М.,

*кандидат історичних наук,
асистент ЗВО кафедри педагогіки вищої школи
та суспільних дисциплін,
Тернопільський національний медичний університет
ім. І.Я. Горбачевського МОЗ України
ORCID: 0000-0002-1490-142X
e-mail: mahobejkm@tdmu.edu.ua*

Гуменна Н.В.,

*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент ЗВО кафедри педагогіки вищої школи
та суспільних дисциплін,
Тернопільський національний медичний університет
ім. І.Я. Горбачевського МОЗ України,
ORCID: 0000-0002-3838-3858
e-mail: humennanv@tdmu.edu.ua*

Калинюк Н.М., Мельникова К.М., Гуменна Н.В. Особливості правового статусу культурних пам'яток під час російсько-української війни.

Проблематика охорони та збереження культурних пам'яток України гостро постала в умовах окупації Російською федерацією частини території України, адже під загрозою знаходиться значна частина культурної спадщини нашої держави як надбання усієї світової спільноти. Метою цієї статті було дослідження правового статусу культурних пам'яток, механізмів правового захисту українських пам'яток під час війни шляхом аналізу міжнародних договорів та національного законодавства. Методологія дослідження включала використання різноманітних наукових методів для досягнення поставленої мети, зокрема: теоретичний аналіз літератури, порівняння, формально-правовий метод та документальний аналіз. В ході вивчення теми було з'ясовано, що захист пам'яток культури в умовах російсько-української війни охоплює як гуманітарний так і кримінальні аспекти. Проведено аналіз окремих наукових розвідок з питань захисту, збереження та використання пам'яток культури в умовах збройних конфліктів. Основна увага приділяється міжнародним та національним правовим нормам, які регулюють охорону пам'яток культури, а також аналізу їхнього застосування на практиці. На прикладі античного міста-музею Херсонес (об'єкта світової спадщини ЮНЕСКО) висвітлюються питання порушення міжнародного гуманітарного права та складнощі в реалізації заходів з охорони культурної спадщини в умовах збройної

агресії та протидії незаконних дій в умовах довготривалої окупації. Аналіз норм міжнародних конвенцій, ратифікованих чи підписаних Україною, а саме: Європейської конвенції про охорону археологічної спадщини, Конвенції про охорону архітектурної спадщини Європи, Конвенції про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту, дає підстави констатувати той факт, що охорона та збереження культурної спадщини є міжнародно-правовим зобов'язанням нашої держави перед світовою спільнотою. У статті розглядається взаємодія державних органів України, міжнародних організацій та громадських ініціатив у сфері захисту пам'яток. Результати дослідження спрямовані на підвищення обізнаності суспільства про значення збереження культурної спадщини як важливої складової національної ідентичності, а також на зміцнення правових гарантій її захисту в умовах війни.

Ключові слова: міжнародне гуманітарне право, культурна спадщина, збройний конфлікт, захист культурних цінностей, культові споруди.

Kalyniuk N.M., Melnykova K.M., Humenna N.V. Peculiarities of the legal status of cultural monuments during the Russian-Ukrainian war.

The issue of protecting and preserving cultural monuments of Ukraine has become acute in the conditions of the occupation of part of the territory of Ukraine by the Russian Federation, since a significant part of the cultural heritage of our state as a heritage of the entire world community is under threat. The purpose of this article was to study the legal status of cultural monuments, mechanisms for the legal protection of Ukrainian monuments during the war by analyzing international treaties and national legislation. The research methodology included the use of various scientific methods to achieve the set goal, in particular: theoretical analysis of literature, comparison, formal legal method and documentary analysis. During the study of the topic, it was found that the protection of cultural monuments in the conditions of the Russian-Ukrainian war covers both humanitarian and criminal aspects. An analysis of individual scientific investigations on the protection, preservation and use of cultural monuments in armed conflicts was conducted. The main attention is paid to international and national legal norms that regulate the protection of cultural monuments, as well as an analysis of their application in practice. Using the example of the ancient city-museum of Chersonesos (a UNESCO World Heritage Site), the article highlights the issues of violations of international humanitarian law and the difficulties in implementing measures to protect cultural heritage in conditions of armed aggression and countering illegal actions in conditions of long-term occupation. An analysis of the norms of international conventions ratified or signed by Ukraine, namely: the European Convention on the Protection of the Archaeological Heritage, the Convention for the Protection of the Architectural Heritage of Europe, the Convention for the Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict, provides grounds to state the fact that the protection and preservation of cultural heritage is an international legal obligation of our state to the world community. The article examines the interaction of state bodies of Ukraine, international organizations and public initiatives in the field of monument protection. The results of the study are aimed at raising public awareness of the importance of preserving cultural heritage as an important component of national identity, as well as at strengthening legal guarantees for its protection in conditions of war.

Key words: international humanitarian law, cultural heritage, armed conflict, protection of cultural property, religious buildings.

Постановка проблеми. Протягом всього існування людство вело війни і з розвитком військових технологій руйнування набували нових масштабів, тоді й з'явилося розуміння потреби створення певних законів, норм, що могли б, хоча б частково, зменшити масштаби руйнації. Значну частину цих руйнувань становлять культурні пам'ятки, що є свідками минулого і дозволяють нам краще розуміти історичний процес, розвиток народів, їхню культуру, релігію, мистецтво і традиції.

Культурна спадщина зазнає постійних руйнувань під час збройних конфліктів і це негативно відображається на розвитку цивілізації в цілому. На порядку денному багатьох міжнародних організацій, наукової спільноти, а також у закладах вищої освіти під час підготовки майбутніх фахівців стоять на розгляді питання про збереження та захист культурної спадщини в умовах збройних конфліктів [1]. Завдана шкода пам'яткам культури за своєю сутністю полягає у знищенні та пограбуванні культурних цінностей та є не лише матеріальною, а й духовною втратою цінних

історичних об'єктів, позбавляючи таким чином держави та народи національної ідентичності. Руйнування культурних основ ідентичності того чи іншого народу завжди були однією з основних цілей країни-агресора. Знищення культурних пам'яток викликає резонансне глобальне занепокоєння, адже ці діяння становлять загрозу й міжнародній безпеці та миру й підлягає регулюванню нормами міжнародного гуманітарного права. Підкреслювали у свої наукових доробках важливість збереження культурної спадщини в умовах збройних конфліктів з метою збереження національної ідентичності й зарубіжні дослідники [2, с. 198].

Мета дослідження полягає у визначенні правового статусу культурних пам'яток, механізму захисту українських пам'яток під час російсько-української війни, зокрема Херсонеса Таврійського, шляхом аналізу міжнародних договорів та національного законодавства.

Стан опрацювання проблематики. Перша відома спроба регулювати збереження культурних пам'яток під час збройних конфліктів – Інструкції для керування діючою армією Сполучених Штатів (Кодекс Лібера). Американські дослідники зауважили, що у цьому документі прописані певні вказівки щодо поведінки із творами мистецтва, бібліотеками, науковими колекціями, астрономічними інструментами, їх статус прирівнювався до статусу таких цивільних об'єктів як лікарні, навіть коли ті розташовані в укріплених пунктах під час облоги чи бомбардувань, їх збереження мало залишатися важливим [3]. Наголошувалося, що твори мистецтва, що були захоплені армією США не будуть пошкоджені.

Наступним етапом у розвитку міжнародного права воєнного часу стали Гаазькі Конвенції 1899 та 1907 роках. Це була перша спроба, хоча доволі обережна, визначити певні норми ведення бойових дій: обмежити способи і знаряддя війни визначити правовий статус воюючих та нейтральних країн, військовополонених, майна цивільних осіб та держави, зокрема і мистецьких пам'яток [4].

Після Першої світової війни настала потреба у вдосконаленні норм гуманітарного права. У статтях 247 і 248 Версальського договору було передбачено, що Німеччина має компенсувати культурні збитки, завдані під час війни, включаючи відновлення пошкоджених культурних пам'яток у Франції та Бельгії, але це була матеріальна компенсація збитків, а не кримінальне покарання конкретних осіб. Після Другої світової війни погляд на міжнародне гуманітарне право змінився докорінно і це вилилося у нові норми поведінки з культурними пам'ятками. Так у 1954 була прийнята Гаазька конвенція про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту. У першому розділі документу обґрунтовано важливість поваги та збереження культурних пам'яток. Наступні розділи присвячені опису механізмів захисту мистецьких пам'яток. Наприклад визначено, способи перевезення, персонал, що повинен захищати їх, а також започатковано знак «Синього щита» (Blue Shield), який використовують для позначення культурних пам'яток, що мають бути захищені від загроз у випадку збройних конфліктів, природних катастроф або інших небезпек [5].

Конвенція встановлює обов'язок держав дотримуватися поваги до культурних цінностей як на власній території, так і на території інших держав, особливо під час бойових дій, визначає обов'язки ворожих сторін, роль Держави покровительки та ЮНЕСКО. Особливою новизною цього документа стало встановлення механізму відповідальності за порушення положень конвенції. Держави зобов'язувалися забезпечити юридичне переслідування осіб, відповідальних за знищення культурних цінностей. Цей документ був розроблений як відповідь на масові руйнування культурної спадщини під час Другої світової війни, що підкреслило необхідність юридичного регулювання. Він став основою для подальших міжнародних угод у сфері збереження культурної спадщини, та Другого протоколу Гаазької конвенції про захист культурних цінностей 1999 року. Другий протокол акцентує увагу саме на кримінальних правопорушеннях та кримінальній відповідальності конкретної особи за їх здійснення. Цей Протокол наголошує на співпраці країн у притягненні винних до відповідальності, їх екстрадиції та забезпечення справедливого суду [6]. Велике значення для розвитку міжнародного кримінального права загалом, та для захисту культурних пам'яток став Римський статут, адже він визначив низку злочинів проти людства, та створив орган, що спеціалізується саме на здійсненні правосуддя, в тому числі й з приводу атаки на історичні, релігійні та культурні об'єкти [7].

Слушною є позиція дослідників з Міланського університету «Бікока», Італія про те, що важливим кроком до інтеграції питань захисту спадщини в ширшу систему міжнародної безпеки стала Резолюція ООН 2347 (2017). Вона була ухвалена Радою Безпеки ООН 24 березня 2017 році.

Багато в чому це була відповідь на діяльності терористичних груп, зокрема ІДІЛ та Аль-Каїди, які використовували продаж викрадених артефактів для фінансування своєї діяльності [8, с. 153]. Резолюція закликала країни активно впроваджувати конкретні кроки на протидію знищенню пам'яток, зокрема, створювати спеціалізовані органи та співпрацювати з такими міжнародними організаціями як ЮНЕСКО, Інтерпол та Управління ООН з наркотиків і злочинності (UNODC). Однак у документі наголошується, що відсутність обов'язкових механізмів або чіткого плану дій суттєво обмежує її ефективність.

В сучасному світі захист пам'яток вже давно визнали необхідним на законодавчому рівні, однак у притягненні правопорушників до відповідальності досі існують перешкоди. Підтвердження висловленої позиції знаходимо у наукових працях італійських дослідників, що наголошують на ризиках світових конфліктів для збереження культурної спадщини [9, с. 6365].

У контексті збройної агресії Російської Федерації проти України, питання захисту пам'яток культури набуває критичного значення, оскільки багато об'єктів опиняються під загрозою знищення чи пошкодження. Актуальність дослідження обумовлена необхідністю оцінки ефективності сучасних механізмів, роботи міжнародних організацій, національного законодавства для захисту пам'яток в умовах війни, дослідження як важливого аспекту культурної спадщини, що є важливим фактором розвитку національної свідомості та суспільної пам'яті.

Аналіз та дослідження проблематики, пов'язаної із захистом пам'яток культури у міжнародному гуманітарному праві, а також визначенні їх правового статусу, привертала увагу низки вчених. Так, у наукових працях зарубіжних дослідників, аналізуючи гуманітарну та кримінально-правову охорону культурної спадщини у міжнародному праві, було виокремлено позиції про те, що знищення культурних пам'яток є кримінально-караним діянням, яке розуміється міжнародним гуманітарним правом як злочин проти гуманності [10]. У свою чергу, дослідниця Н. Хігінс у своїй книзі «Захист культурної спадщини під час збройного конфлікту: зміна парадигм» довела, що характерною ознакою збройних конфліктів є навмисне знищення культурної спадщини і ці дії слід кваліфікувати як умисний злочин [11, с. 3].

Серед українських вчених Т. Мазур здійснила ґрунтовне дослідження імплементації міжнародного законодавства в національне законодавство України в контексті захисту культурної спадщини [12, с. 37]. Н. Кушакова-Костицька та А. Оганов зосередили увагу на проблематиці аналізу міжнародних нормативно-правових актів з питань захисту культурної спадщини [13, с. 43].

Матеріали та методи. Для досягнення поставленої мети застосовано комплекс методів: теоретичний аналіз, порівняння, обґрунтування, узагальнення, систематизація теоретичного та практичного матеріалу, вивчення основних міжнародних та національних нормативно-правових актів у контексті взаємозв'язку міжнародного гуманітарного права та правового статусу знищених культурних пам'яток під час російсько-української війни. Так, за допомогою порівняльно-правового методу здійснено оцінку міжнародного та національного законодавства у сфері охорони культурної спадщини й проаналізовано статус Херсонеса Таврійського, його стан та рівень збереження. Серед загальнологічних методів у дослідженні найбільш широко представлений метод аналізу, застосування якого дозволило дослідити правовий статус пам'яток культури, які постраждали чи були знищені під час російсько-української війни, у контексті українського законодавства, а також здійснити огляд міжнародних документів (Конвенцій ЮНЕСКО, Гаазької конвенції тощо) щодо захисту пам'яток під час війни та оцінити їх ефективність для України.

Виклад основного матеріалу. *Реальність сучасної війни показує, що багато об'єктів культурної спадщини опинилися під загрозою через бойові дії та цілеспрямовані дії агресора.* За період з 24 лютого 2022 року по 5 листопада 2024 року зруйновано або пошкоджено 1222 об'єкти культурної спадщини за даними Міністерства культури та інформаційної політики, але щодня ця цифра зростає [14].

Географія знищених пам'яток теж дуже різниться, звісно найбільше постраждали прифронтові області такі як Харківська, Донецька, але при цьому на графіку зображено (рис.1), що пам'ятки тилкових областей теж зазнають значного руйнування, що ще раз підкреслює, що йдеться цілеспрямоване та сплановане руйнування пам'яток культури.

Рис. 1. Розподіл кількості знищених пам'яток за областями

Згідно з міжнародним правом, культурні пам'ятки мають бути захищені від навмисного руйнування. Ці положення передбачають кримінальну відповідальність за знищення культурних об'єктів під час збройних конфліктів. ЮНЕСКО відіграє ключову роль у цьому процесі, сприяючи моніторингу, документуванню втрат та приверненню уваги світової спільноти до загроз культурній спадщині. Україна активно працює над вдосконаленням інструментів міжнародного захисту пам'яток, оскільки сама стикається з численними його недоліками. 11 грудня 2024 року на 19-му засіданні Комітету ЮНЕСКО із захисту культурних цінностей у випадку збройного конфлікту було прийнято рішення про надання посиленого захисту двом українським об'єктам культурної спадщини: Національному історико-меморіальному заповіднику «Бабин Яр» та Одеському літературному музею. Раніше до цього списку вже було внесено 25 об'єктів культурної спадщини України, більшість об'єктів, які входять до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО та до попереднього Списку світової спадщини ЮНЕСКО, без врахування об'єктів, що знаходяться на тимчасово окупованих територіях.

Надання посиленого захисту об'єктам культурної спадщини відповідно до Другого протоколу до Гаазької конвенції 1954 року означає, що ці об'єкти отримують особливий статус, який зобов'язує всі сторони конфлікту утримуватися від будь-яких ворожих дій, спрямованих проти них. Це також передбачає посилені заходи для їх охорони та збереження, а порушення цього статусу може призвести до міжнародно-правової відповідальності.

Україна продовжує докладати зусиль для захисту своєї культурної спадщини в умовах війни, співпрацюючи з міжнародними організаціями та закликаючи до встановлення міжнародно-правової відповідальності за руйнування культурних цінностей. Міжнародна підтримка в цьому питанні є надзвичайно важливою для збереження національної та світової культурної спадщини.

Херсонес Таврійський — це давнє грецьке місто-держава, засноване в V столітті до нашої ери на території сучасного Севастополя в Криму. Воно було важливим торговельним, культурним і релігійним центром. Херсонес відіграв ключову роль у поширенні християнства на Русь, адже саме тут, за легендою, хрестився князь Володимир. Нині це унікальний археологічний комплекс і об'єкт світової спадщини ЮНЕСКО. Херсонес є пам'яткою національного значення й згідно з законом Про охорону культурної спадщини на пам'ятки такого типу встановлюється особливий захист та контроль, щодо виконання законодавства [15], але оскільки території Автономної Республіки Крим та міста Севастополь є тимчасово окупованими то відповідно до Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України статті 15 на тимчасово окупованій території відповідальність за збереження пам'яток займається Російська Федерація [16].

Але на прикладі Херсонесу ми можемо спостерігати, що Російська Федерація не займається захистом стародавньої пам'ятки, а навпаки систематично знищує її. Ще з 2015 російська влада

заявляла про бажання перетворити Херсонес на новий парк, так званий «новий Херсонес». І вже у 2018 р. на місці стародавньої цитаделі спостерігався початок будівництва для створення майбутнього музею. За допомогою сучасних сервісів Google Earth відстежено як розвивалася побудова. Так ще у червні 2018 р. спостерігається автентичний вигляд пам'ятки, а вже у місяці липні 2018 р. початок робіт та забудови, а до кінця 2020 р. забудову та закінчення створення амфітеатру. Також, якщо аналізувати повідомлення медіа та звіти експертів, то будівництво не зупинилося, а тільки збільшило свої масштаби і до цих пір на стародавній пам'ятці вже зведений музей. Якщо ж відстежувати повідомлення медіа та інші ресурси з них стає відомо, що зараз Херсонес практично знищений, ще минулого року країна-агресор почала активну забудову, а вже цього року було закінчено роботу створення історико-археологічного музею «Новий Херсонес».

Своїми діями країна-агресор порушила і порушує безліч міжнародних договорів зокрема: статтю 56 Гаазької конвенції 1907 року, Гаазьку конвенцію 1954 року, статтю 4, яка проголошує захист пам'ятки важливим і зобов'язує кожну країну, яка підписує конвенцію поважити та охороняти пам'ятки. Та численні резолюції ООН, зокрема Резолюцію Генеральної Асамблеї ООН № 68/262, яка визнає Крим українською територією, а також Декларацію ООН про права корінних народів і Резолюцію 73/194 [17].

Також важливим аспектом статусу Херсонесу є те, що це є пам'яткою ЮНЕСКО. Статус пам'ятки ЮНЕСКО надає об'єкту міжнародне визнання та охорону, підкреслюючи його унікальну культурну або природну цінність. Це сприяє збереженню пам'ятки, залученню фінансової та технічної допомоги, а також підвищує її туристичну привабливість. Завдяки цьому статусу, країна зобов'язується забезпечувати належний захист об'єкта, дотримуючись міжнародних стандартів. ЮНЕСКО також виступає гарантом моніторингу стану пам'ятки та її збереження для майбутніх поколінь. Але насправді в умовах окупації та повному ігноруванні агресором будь-який норм міжнародного права цей статус не грає значної ролі.

Якщо аналізувати та підсумовувати правовий статус та рівень ефективності його захисту, то можна підсумувати, що Херсонес залишається надзвичайною пам'яткою не тільки в контексті історії України, але і всієї Європи. Археологічний комплекс Херсонесу вражав збереженими давніми вулицями, храмами, амфітеатром та виноробнями, відображаючи унікальний синтез культур, який мав вплив на розвиток багатьох народів. Україна використовує всі можливі інструменти для захисту та розголосу. У межах позовів до міжнародних судів, таких як Міжнародний суд ООН і Європейський суд з прав людини (ЄСПЛ), Україна заявляє про порушення Російською Федерацією зобов'язань щодо охорони культурної спадщини. Дії ЮНЕСКО обмежені резолюціями та створенням розголосу. Багато країн зокрема США, Великобританія, Канада водять санкції проти людей та установ, що беруть безпосередню участь у знищенні пам'яток, а саме державних посадовців, зокрема, Сергія Аксьонова, Михайла Развожаєва, Херсонеського державного історико-археологічного музею-заповідника. ЄС заморозив усі культурні проекти та ініціативи, які могли б фінансуватися чи підтримуватися за участі російських організацій, пов'язаних із незаконною діяльністю на окупованих територіях. Але якщо говорити чи були міжнародною спільнотою здійснені конкретні кроки для зупинки процесу нищення Херсонесу дипломатичним чи іншим шляхом, то відповідь – ні. Тому враховуючи досвід інших пам'яток, важливо концентруватися саме на розробці ефективних інструментів захисту та евакуації пам'яток та приділяти важливу увагу фіксуванню злочинів, щоб у майбутньому була змога при створенні міжнародного трибуналу навести доказову базу щодо злочинів проти культурних пам'яток.

Висновки. Проведений аналіз міжнародного та національного законодавства показав, що правова база України у сфері охорони культурної спадщини має суттєві прогалини. Хоча Україна ратифікувала ключові міжнародні документи, такі як Гаазька конвенція та Конвенція ЮНЕСКО, їх імплементація в національне законодавство залишається недостатньою.

Дослідження правового статусу пам'яток культури, які постраждали чи були знищені під час війни, продемонструвало відсутність чітких механізмів і процедур для їх відновлення та правового захисту в умовах збройного конфлікту. Це значно ускладнює документування втрат і пошук шляхів відновлення пам'яток.

Виявлено основні недоліки національного законодавства, зокрема брак ефективних інструментів захисту пам'яток у зонах бойових дій і низький рівень відповідальності за їх знищення.

Огляд міжнародних документів дозволив підтвердити, що Україна має право вимагати відшкодування збитків за знищення пам'яток на основі міжнародного гуманітарного права. Однак для ефективного використання цих інструментів необхідно вдосконалити механізми фіксації збитків і створити базу доказів порушень.

Світова спільнота та український соціум визнає важливість збереження культурної спадщини навіть в умовах війни, вплив її на формування їх національної ідентичності. Незульгати дослідження підтверджують актуальність і важливість проблеми збереження культурної спадщини України в умовах збройного конфлікту. Розроблені рекомендації можуть стати основою для подальших наукових розвідок та змін у законодавстві та суспільній свідомості, спрямованих на захист національної ідентичності та культурного надбання України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Kalyniuk, N.M., Franchuk, V.V., & Hladii, O.I. Blended form of education as an innovative approach in the training of medical students: The experience of Ukraine. *Educación Médica*. 2024. № 25 (6). DOI: 10.1016/j.edumed.2024.100965.
2. Bleiblen, S., Awad, J. Preserving cultural heritage: Shifting paradigms in the face of war, occupation, and identity. *Journal of Culture Heritage*. 2020. № 44. P. 196-203. DOI: 10.1016/j.culher.2020.02.013.
3. Mindrup, Alexander H. «The Lieber Code: A Historical Analysis of the Context and Drafting of General Orders No. 100» *The Cardinal Edge*. 2021. Vol. 1 (27). DOI: 10.18297/tce/vol1/iss1/27.
4. Convention respecting the Laws and Customs of War on Land, The Hague, 18 October 1907. USTS 539, 2 AJIL Supp 90 Retrieved from the Library of Congress: <https://maint.loc.gov/law/help/us-treaties/bevans/m-ust000001-0247.pdf>.
5. First Protocol to the Hague Convention of 1954a for the Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict, The Hague, 14 May 1954a. 49 UNTS 358. Retrieved from UNESCO Digital Library: <https://www.unesco.org/en/legal-affairs/protocol-convention-protection-cultural-property-event-armed-conflict>.
6. Second Protocol to the Hague Convention of 1954b for the Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict, The Hague, 26 March 1999. 2253 UNTS 172 Retrieved from UNESCO Digital Library: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000130696>.
7. *The United Nations Rome Statute of the International Criminal Court*. (2002) International Organizations. Retrieved from the Library of Congress: <https://www.loc.gov/item/lcwaN0018822/>.
8. Baj G. Beyond resolution 2347: the search for protection of cultural heritage from armed non-state groups. *Constitutional review*. 2021. № 7 (1). C. 153. DOI: 10.31078/consrev716.
9. Neglia, G., Angrisano, M., Mecca, I., & Fabbrocino, F. Cultural Heritage at Risk in World Conflicts: Digital Tools' Contribution to Its Preservation. *Heritage*. 2024. № 7 (11). P. 6343–6365. DOI: 10.3390/heritage7110297.
10. Francioni, F. & Filipa, A. (Eds). *The Oxford Handbook of International Cultural Heritage Law*, Oxford Handbooks. 2020. <https://doi.org/10.1093/law/9780198859871.001.0001>.
11. Higgins, N. The Protection of Cultural Heritage during Armed Conflict: The Changing Paradigms. *Journal of International Humanitarian Legal Studies*. 2021. № 12 (1). P. 1-6 doi: 10.1163/18781527-12010001.
12. Mazur T. V. Formation and development of legal protection of cultural heritage in Ukraine. *The Scientific Papers of the Legislation Institute of the Verkhovna Rada of Ukraine*. 2020. No 3. P. 37–49. DOI: 10.32886/instzak.2020.03.05.
13. Кушакова-Костицька Н., Оганов А. Міжнародно-правові підходи до охорони культурної спадщини. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2024. № 2 (28). С. 39–47. DOI: 10.33270/02242802.39.
14. 1,222 monuments of cultural heritage were damaged in Ukraine due to Russian aggression. Retrieved from: <https://mcsc.gov.ua/news/1222-pamyatky-kulturnoyi-spadshhyny-postrazhdaly-v-ukrayini-cherez-rosijsku-agresiyu>.
15. On the protection of cultural heritage: (2000, August) Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1805-14#Text>.

16. On ensuring the rights and freedoms of citizens and the legal regime in the temporarily occupied territory of Ukraine (2014, April) Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1207-18#Text>.
17. Territorial Integrity of Ukraine: resolution adopted by the UN General Assembly, A/RES/68/262 Retrieved from United Nations Digital Library: <https://digitallibrary.un.org/record/767883?ln=en&v=pdf>.